

Чижов Г.П.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ УКРАИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ВЫБОРОВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАИНЫ В 1999 Г. В СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ ЮГО-ЗАПАДНЫХ РАЙОНОВ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье рассматриваются результаты выборов Президента Украины в 1999 г. в селах, где проживают представители национальных меньшинств: болгар, гагаузов, молдаван, россиян, албанцев в Арцизском, Болградском и Ренийском районах Одесской области. На основании анализа итогов голосования делается вывод о том, что в этих группах преобладали левые, социальные настроения. Вместе с тем, большую роль в результатах выборов, искадившем реальное волеизъявление избирателей, сыграл административный ресурс.

Ключевые слова: этнополитическая география, выборы, национальные меньшинства Одесщины, президент, электоральные настроения, административный ресурс.

Джерела і література:

1. ДАОО. - Ф. № Р-8128.
2. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. - Львів, 2006. - С. 77.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Состав населения сельских населенных пунктов Одесской области по численно преобладающей национальности //Статистический сборник. - Т. 9. - Одесса, 1992.
4. Литвин В. Історія України. Підручник. - К., 2008. - С. 698.
5. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/186.html>
6. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/200.html>
7. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/82.html>
8. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/225.html>

Шевченко О.Б.

УДК 903'15(=221.15)-055.2"638"

ЖІНКА У САРМАТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ - ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Значна кількість письмових джерел засвідчує незвичне становище жінки у сарматському суспільстві. У процесі накопичення археологічного матеріалу, з'являлись нові факти та гіпотези, щодо цієї проблеми, вже сучасних дослідників. Погляди авторитетних науковців стосовно даної проблематики багато в чому різнились, але в дечому і співпадали. Саме аналіз у часі, цих розвідок є основною ціллю нашого дослідження.

Ключові слова: савромати, сармати, матриархат, "амазонки", сарматські жриці, войовничість.

Значна кількість письмових джерел засвідчує незвичне становище жінки у сарматському суспільстві. Вже у процесі накопичення археологічного матеріалу, з'являлись нові факти та гіпотези щодо цієї проблеми сучасних дослідників. Погляди авторитетних науковців стосовно даної проблематики багато в чому різнились, але частково співпадали. Саме аналіз часу цих розвідок є основною ціллю нашого дослідження.

Одним з перших, хто звернув увагу на цю особливість савроматського буття, був професор Петербурзького університету М.І. Ростовцев. У своїй відомій праці, що вийшла в Петрограді у 1918 році "Эллинство и иранство на юге России", автор у розділі присвяченому кіммерійцям, приділяє багато уваги амазонкам та їх зв'язку з останніми, де, в контексті цього питання, торкається і сарматів. Дослідник пише, що грецькі джерела переносять легенди про амазонок на береги Меотіди. Він згадує, що Геродот вважав їх родоначальницями савроматів, племені, що жило на схід від Дону та частково на березі Азовського моря. Автор зазначає, що легенди про амазонок, їх зв'язок з савроматами, без сумніву, обумовлені тим, що ряд існуючих тут у більш пізні часи племен зберегли у своєму ладі виключну роль жінок, що виступали не лише як воїтельниці, але й як керівники та войовничі цариці цілих племен.

Торкаючись відносин кіммерійців зі скіфами, М.І. Ростовцев, зокрема, зазначає наступне: "Довга боротьба скіфів з кіммерійцями закінчилась не стільки рішучою перемогою скіфів, скільки підкоренням скіфами племен, що раніше були підкорені кіммерійцями, та злились з ними... Племена ці - пізніші синди, меоти та савромати - зберегли деяку самостійність та увійшли у тісне спілкування зі скіфами, поступово засвоївши їх культуру та, навіть, їх мову... Зберегли вони, однак, і ряд особливостей побуту, серед котрих основним, що найбільш вразило греків, було їх підкорення правлінню жінок та величезна роль, яку жінки відігравали в їх військовому житті" [5, с. 34 - 35]. Отже, автор знову зазначає, що незвична роль жінок, що була притаманна для савроматів, має походження від кіммерійців.

У розділі присвяченому синдам, меотам та сарматам, автор підкреслює, що більшість з цих племен поєднує в одну групу спеціально засвідчена для савроматів та яксаматів, вже згадана вище роль жінки в їх суспільному та військовому житті, що підтверджується, як розповіддю про яксаматку Тіргатао, так і про сарматку Амагу.

Найцікавіше, що в даному розділі автор вже більш обережно підходить до цього питання. Він зазначає, що раніше ним була поставлена ця типова риса побуту у зв'язок з кіммерійцями, але можливо, що вона була притаманна місцевому населенню ще до його завоювання цими номадами.

Наприкінці розділу М.І. Ростовцев знову, вже більш змістовно, повертається до сарматів. Він звертає увагу на те, що, починаючи з IV ст. до н. е., з Азії, знову посунули на захід іранські кочові племена, котрих греки називають загальним ім'ям сармати, та не відрізняють від савроматів. Проте, жоден з античних авторів, розповідаючи про сарматів, не згадує про те, що було для грека головною ознакою савроматів - про значення жінки у племені. Лише там, де достовірні свідчення піддавались літературній обробці, на сарматів переноситься те, що складає у старій легенді особливість савроматів.

М.І. Ростовцев у згаданій праці показав, що свідчення про підкорення савроматів жінкам цілком реальні, пов'язані з територією та племенем метотів у пониззі Дону та з сусідніми від них на північ і схід савроматами. Розповідь про керованих жінками сарматів одноманітно повторюється у греків та у римлян, що, у цілому, підіймається до класичної та ранньої елліністичної традиції. З чого, дослідник зробив висновок про автохтонну групу придонських племен, що зберегли елементи матриархату, та рішуче висунув припущення про те, що савромати не є історичними сарматами пізнього еллінізму і римського часу.

У 1948 році вийшла з друку відома праця С.П. Толстова "Древний Хорезм", де автор лише посередньо торкаючись сарматів, тим не менш, наводить досить вдалі приклади, піднімає різноманітні питання, що торкаються проблематики, яка нас цікавить.

У четвертому розділі, що має назву "Yavananis" - "гречанки", тобто дівчата з країн, де панують греки, автор пише, що таку назву мала жіноча лейб-гвардія індійських царів кушанського та докушанського часу. С.П. Толстов відзначає, що етнографічний матеріал дає нам багато прикладів жіночого війська і, навіть, спеціальних жіночих гвардій царів, що, без сумніву, має зв'язок з пануванням матриархального роду та сильними елементами гінекократії у самій державній організації та звичаєвому праві певного народу. У якості типових прикладів автор наводить країни Африки [10, с. 325 - 326]. У подальшому, науковець наводить перелік джерел, що містять різноманітні відомості про високе становище жінки у домусульманській Азії.

С.П. Толстов зазначав, що у кочовиків високе становище жінки дуже рідкісне, тим не менш, воно мало місце. Геродотові массагети очолюються "царицею" Томіріс. Північно-західні сусіди массагетів та, вочевидь, їх родичі, савромати Нижнього Поволжя, розглядаються скіфською тради-

цією як результат союзу скіфських юнаків з амазонками. Автор наводить ще дуже багато прикладів з життя кочових народів, що відрізнялися незвично високим станом жінок у суспільстві як у військовому житті, так і у побуті взагалі [10, с. 326 - 327].

Підсумковуючи далі, автор приходить до висновків, що у згаданих ним народів, патріархальний рід не встиг дозріти, так як паралельно з розпадом надзвичайно стійких форм матріархального роду йшов швидкий процес розпаду первіснообщинного ладу, одночасно з утворенням класів та примітивних форм державництва. Для підтвердження свого висновку, автор наводить переконливі факти та приклади, що підтверджують розповсюдженість цього явища [10, с. 326 - 327]. Дослідник ставить питання: наскільки патріархальний рід є взагалі обов'язковим у якості довго існуючої останньої стадії родового ладу? Чи не є перехід до класового суспільства, безпосередньо зі щабля материнського роду, взагалі більш типовою та закономірною формою процесу розпаду первіснообщинного суспільства?

Наприкінці розділу С.П. Толстов зазначає, що як у кочової, так і осілої частини населення Середньої Азії на межі нової ери та у подальших кількох століттях різноманітні елементи материнсько-родового ладу були надзвичайно сильними, і наврядчи є серйозні підстави для твердження, що у якого-небудь з народів Середньої Азії цієї доби мала місце міцна патріархально-родова організація.

"Революційною" в вивченні сарматської археології стала робота Б.М. Гракова "ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ: Пережитки матриархата у сарматов", що була опублікована в "Вестнике древней истории" у 1947 році. Більша частина статті Б.М. Гракова присвячена савроматам. Він, як і М.І. Ростовцев, згадує про зв'язок останніх з амазонками з грецьких легенд. Причому, він відзначає, що савромати в грецьких джерелах іменуються двома епітетами: "γυναίκοκρατούμενοι", як відмічав ще М.І. Ростовцев, і - "άνδρoκτόνοι". Терміном "γυναίκοκρατούμενοι", що можна перекласти як "мужовбивці", савроматів називав Геродот. Автор зазначає, що термін цей не зовсім точний по відношенню до савроматів, та застосовується лише у Геродота. Інші ж письмові джерела дають нам слово "άνδρoκτόνοι", котре можна перекласти як "господині чоловіків", що, як вважав дослідник, найточніше визначає соціальний устрій савроматського суспільства.

Залучаючи свідчення античних авторів, Б.М. Граков доводить, що матриархат - відмітна риса савроматів [5, с. 101 - 102]. Погоджуючись з М.І. Ростовцевим у тому, що останні мали матрілінійний лад, Б.М. Граков, на відміну від нього, вважав, що сармати були спадкоємцями та

нащадками савроматів [5, с. 105 - 106], і наводить, при цьому, свою хронологічну схему спадкового розвитку савроматів-сарматів.

Обробивши велику кількість археологічних матеріалів савроматської ступені, автор зміг зробити вдалі узагальнення, що підтверджуються численними прикладами. Саме на базі археологічного матеріалу Б.М. Граков доводить, що жінки савроматів у ті часи володіли зброєю, їздили верхи та виконували певні обов'язки жриць. На користь останнього свідчить той факт, що деякі поховання жінок супроводжували людські жертвоприношення, а багатьох померлих ховали у величезних могилах з потужним перекриттям. Майже в кожній жіночій могилі було знайдено кам'яне блюдо, або навіть кілька. Акцентуючи увагу на них, дослідник, вдало доводить, що ці блюда являли собою переносні вівтарі, що слугували при житті жрицям. Б.М. Граков вважав, що саме кочовий побут савроматів блюменфельдського часу спонукав до життя цю настільки зручну для нього форму переносних вівтарів. Знайдена у похованнях крейда, імовірно, відігравала очищаючу роль у житті померлих, реальгар на блюді, можливо, символізував криваві жертви. Зважаючи на зазначені дані, Б.М. Граков зауважує, що у повній відповідності до розповіді Гіппократа, жінки савроматів не тільки воювали, але й були жрицями. Тому стає зрозумілим знаходження таких вівтарів саме у жіночих, а не у чоловічих похованнях.

Розглядаючи другу ступінь розвитку культури - савромато-сарматську або прохоровську, автор приходять до не менш цікавих висновків. Тут продовжуються зустрічатися центральні жіночі поховання, що відрізняються від рядових пишністю ритуалу та більш раннім часом. Також у багатьох жіночих похованнях присутня і різноманітна зброя. Автор цілком впевнений, що у сарматів тієї доби ще існував материнський рід, причини пережитків котрого Б.М. Граков убачав у порівняній відсталості савроматів від скіфів, що, зокрема, підтверджують і античні джерела.

У наступну добу, у період розповсюдження сарматської культури, на сарматських могильниках вже не зустрічаються відокремлені поховання жінок-родоначалниць, проте, сліди культового значення жінки ще досить помітні. Доволі часто у жіночих могилах трапляються своєрідні циліндричні посудини з отвором, разом з ними було знайдено сліди запашної смоли та вугілля в посудинах, куди ці менші посудини були вставлені, як у курильниці. Однак вони, здебільшого, були знайдені в рядових жіночих похованнях, а інколи, навіть, у чоловічих. В них можна бачити предмети ритуалу домашнього культу, який, хоча і залишався у руках жінки, але вже частково перейшов і до чоловіків. В даний період встановлюється

патріархальний рід з малою родиною, але пережитки ще мають місце. Для жінки ще звично виступати з луком, і в її руках ще зберігається частково родинний вівтар, але вже у межах малої родини.

Для аланської або шиповської культури, Б.М. Граков зазначає, що остання розвинулась на тлі попередніх, прийняла та уніфікувала раніше засвоєні форми побуту та ритуалу, внівши низку нових деталей. На дві з лишнім сотні поховань цієї культури, відомих на той час, неможливо простежити якісь елементи, котрі характеризували б жінку як голову родини або як воїтельницю, втім, у руках жінок залишалось щось з домашнього культу. Так остаточно перемиг патріархальний початок над материнським. Залишилася лише його слабка тінь у відправленні домашнього культу.

У 1959 році вийшла стаття В.П. Шилова, присвячена Капиновському курганному могильнику, де, окрім відомостей, безпосередньо про сам могильник, автор торкався і питань статусу жінки у сарматському суспільстві.

Аналізуючи поховання могильника прохоровського часу, автору вдалося простежити, що склад поховального начиння чоловічих та жіночих поховань відрізняється низкою специфічних рис. Якщо для чоловічих типова наявність зброї, то жіночим властиві прикраси, пряслиця та інше. Типовим є також знаходження у жіночих похованнях глиняних та кам'яних курильниць, хоча останні зустрічаються і в чоловічих похованнях [13, с. 430 - 431]. Разом з тим, зброя була виявлена і в жіночих могилах, де, разом з залізними мечами, були знайдені окремі залізні вістря стріл, а іноді, навіть, цілі колчани. Предмети озброєння були знайдені в похованнях жінок похилого та юного віку.

У дослідженні автор вступає у суперечку з Б.М. Граковим, для якого факт наявності зброї у жіночих похованнях - один з доказів на користь існування у сарматів пережитків матриархату. Однак В.П. Шілов з цим не погоджується. Він зазначає, що в Нижньому Поволжжі відомі жіночі поховання зі зброєю, які відносяться до золотоординської доби, тобто до того періоду, коли вже важко казати про наявність якихось пережитків матриархату. Відомо про жіночі поховання зі зброєю також і в інших районах, як в більш ранні, так і в більш пізні часи. Таким чином, наявність зброї в жіночих похованнях свідчить лише про те, що сарматські жінки, нарівні з чоловіками чи самостійно, брали участь у сутичках з ворогом, а також у полюванні. Про це повідомляють також і античні автори. Саме ця риса побуту сарматів надзвичайно вразила греків, у котрих жінка зовсім не брала участі у суспільному житті полісу. Саме завдяки різниці у становищі грецьких та сарматських жінок, греки і звернули на це увагу, а античні автори зберегли це дуже цінне свідоцтво про побут сар-

матського суспільства [13, с. 432 - 433]. Таким чином, автор вважав, що у сарматів не було матріархату, а наявність зброї у жіночих похованнях свідчить лише про те, що вони брали участь у військових сутичках свого народу. Розповсюдженості відомостей про цю особливу рису сарматського буття, ми завдячуємо грекам, для котрих дане явище було зовсім незвичним.

Фундаментальною працею, що присвячена різноманітним аспектам савроматської археологічної культури, стала монографія К.Ф. Смирнова "Савроматы", що була видана ще у 1964 році і до сьогодні не втратила своєї актуальності.

Здійснюючи детальне дослідження історії та культури савроматів, К.Ф. Смирнов не міг обминути своєю увагою і роль жінки у савроматському суспільстві. Характеризуючи сутність суспільного ладу савроматів, дослідник зауважує, що савроматське суспільство виступає перед нами ще з дуже архаїчними ознаками суспільного ладу. Найяскравішим їх проявом є "гінеократія", котру підкреслюють, розповідаючи про савроматів, ранні античні письмові джерела, і котра добре підтверджується на археологічному матеріалі.

Автор вважав, що ці пережитки і навіть окремі риси матріархальних відносин у савроматів, такі ж яскраві, як у масагетів та саків, котрі знаходились у більшій спорідненості з савроматами, особливо з їх східною групою, ніж зі скіфами. Однак, "гінеократія", насамперед, судячи з письмових джерел була притаманна і західній групі цих номадів - савроматам Геродота. Аналізуючи легенду "батька історії" про амазонок та скіфів, автор прийшов до висновку, що тут ми зтикаємося з родинно-шлюбними відносинами, притаманними, насамперед, матріархату [9, с. 201 - 202].

Аналізуючи письмові джерела, К.Ф. Смирнов підсумковує, що савроматські жінки, нарівні з чоловіками, складали племінне ополчення та активно брали участь у захисті своїх земель чи у великих грабіжницьких походах. У мирний час, імовірно, як і всі жінки давніх скотарських народів, вони вели домашнє господарство, виготовляли глиняний посуд, займались прядінням та ткацтвом, шили одяг та взуття. Найбільш розповсюдженими інструментами у жіночих могилах є пряслиця, кістяні чи металеві шильця та проколки. Домашніми роботами займались і заможні жінки, оскільки в їх могилах засоби домашнього промислу зустрічаються не менш рідко, ніж у рядових.

На час написання даної монографії К.Ф. Смирновим, наука вже мала деякі наробітки стосовно незвичного становища жінок у савроматському суспільстві. Тому автор зміг вступити у дискусію з даного питання з В.П. Шиловим та Б.М. Граковим, зайнявши бік останнього.

Автор вважав, що дівчат у савроматів навчали військовому мистецтву ще з дитинства, так як було знайдено у багатьох дитячих похованнях зброю, а за інвентарем вона діагностувалась як жіноча. Зважаючи на войовничий характер савроматських жінок, К.Ф. Смирнов не виключав, що вони також могли очолювати племена як військові вожді. У легендах про амазонок не раз розповідається про доблесть цих цариць, чия діяльність пов'язується з савроматськими землями, звідки походили і легендарні чи напівлегендарні Тіргатао та Амага.

Що ж стосується виконання савроматськими жінками обов'язків жриць, то автор вказував на численні знахідки у жіночих похованнях кам'яних блюд, що, на його думку, мали культове призначення і являли собою жрецький атрибут. Поховання жриць відрізнялися пишністю ритуалу та дуже стійким складом начиння, серед якого, майже завжди, можна зустріти речі у звіриному стилі, бронзові дзеркала, кістяні ложечки та серію різноманітних фарб, котрими, імовірно, татувувались жриці. К.Ф. Смирнов також зазначав, що невідомо, чи являли жриці собою окремий прошарок у суспільстві, і обережно припускав на основі матеріалів деяких поховань, що цей статус був спадковим [9, с. 203 -204].

У 1965 р. вийшла стаття І.П. Берхін-Засецької та Л.Я. Маловіцької що мала назву "Богатое савроматское погребение в Астраханской области", де автори погоджувались з думкою, що савромати знаходились на більш низькому рівні суспільного розвитку ніж скіфи, й вважали за можливе припускати, що савроматське суспільство було обтяжене ще й глибокими пережитками матріархату [1, с. 143 - 145].

В 1970 році у виданні "Вестник древней истории" вийшла у світ стаття А.М. Хазанова, під назвою "Материнский род у сарматов". На самому початку він зазначає, що питання стосовно савроматської гінекократії, підняте ще Б.М. Граковим, до цього часу залишається дискусійним. Автор вважає, що на саму дискусію негативно впливали та впливають два моменти. По-перше, не досить враховуються сучасні точки зору на проблему материнського роду, у результаті чого і прибічники, і противники існування сарматської гінекократії іноді будують свої аргументи на застарілих засадах, що не підтримуються сучасними етнографами. По друге, має місце помітна термінологічна невизначеність: одні і ті самі терміни - матріархат, пережитки матріархату, материнській рід та інші - різними авторами застосовуються неоднозначно. Зважаючи на що, А.М. Хазанов нагадує деякі загальні положення про материнській рід, прийняті у тогочасній науці [12, с. 139]. Автор відмічає, що розпад первісного суспільства далеко не обов'язково означає розпад материнського роду та виникнення на його місці патріархального.

Патріархальний рід та пізньоматеринській рід є, таким чином, паралельно існуючими формами розпаду первіснообщинних відносин.

Дослідник також наводить специфічні риси пізньоматеринських суспільств, а саме: матрілінійність рахунку рідства, порядок спадкування майна та соціального стану, матрілокальність чи дислокальність шлюбної резиденції, збереження парного шлюбу чи його численних пережитків, важлива роль жіночої праці у господарстві, високе становище жінки у суспільстві. Але вирішальна роль у суспільстві належить чоловікам. Саме вони найчастіше очолюють великі родини та племена. Жінки можуть брати участь у виборах чи впливати на них, але зберігають скоріше моральний авторитет, ніж реальну владу.

А.М. Хазанов зазначає, що нема ніяких сумнівів у тому, що сарматське суспільство навіть на його ранньому савроматському етапі вже вступило у добу розвинутого класоутворення. І саме останнє не завжди враховується дослідниками, коли вони пишуть про становище сарматських жінок.

У зв'язку з цим, автор критикує Б.М. Гракова, зауважуючи, що його позиція була не зовсім послідовною. У заголовку своєї статі він пише про пережитки матріархату у сарматів, в самому ж тексті - про пережитки материнського роду. Весь текст статті, однак, переконує, що її автор схиляється саме до визнання материнського роду у сарматів. А.М. Хазанов відзначає і обережну позицію К.Ф. Смирнова, підкреслюючи, що саме неточне розуміння термінології привели І.П. Засецьку та Л.Я. Маловіцьку до заперечення наявності матріархату у сарматів. Однак якщо у Б.М. Гракова та прибічників його точки зору неточність термінології затемнює, але не перекручує до невпізнанності кінцеві висновки, то з її противниками вона іноді відіграє куди більш підступну роль, і тому не завжди можна бути впевненим у правильному розумінні їх позиції.

Спираючись на докладний аналіз певних письмових джерел, зроблений М.І. Ростовцевим та Б.М. Граковим, А.М. Хазанов приходять до наступних висновків, що савроматські жінки: а) брали участь у військових діях; б) відправляли якісь жертвоприношення; в) займали високе становище у суспільстві, іноді навіть очолювали цілі племена. Таким чином, на думку автора, антична традиція не містить прямих вказівок на наявність у савроматів материнського роду. Однак ця традиція робить занадто явний акцент на особливому становищі савроматських жінок, щоб його можна було ігнорувати. Достовірність же її знаходить своє пряме підтвердження у археологічному матеріалі, і, насамперед, що стосується активної участі сарматських жінок у військових діях. Автор зазначає, що окремі поховання озброєних жінок зустрічаються у степах Східної Європи від скіфського часу до

золотоординського, але не можна погодитись з В.П. Шиловим, який заперечує на цій підставі, особливе становище жінок у савроматів. Сильний контраргумент, на думку А.М. Хазанова, навів К.Ф. Смирнов - у той час як в усіх археологічних культурах, за виключенням савроматської, поховання озброєних жінок поодинокі, в останній, вони складають не менш 20 % від усіх могил з озброєнням.

На археологічному матеріалі, автор також підкреслює безсумнівну роль жінки у відправленні релігійних культів. Мається на увазі наявність в похованнях кам'яних столиків чи блюд, зв'язок котрих з культом давно зафіксовано дослідниками. Крім того, такі блюда знаходились разом з реальгаром та крейдою - що також являли собою атрибути сарматського релігійного ритуалу. Автор зазначає, що не існує серйозних вказівок на те, що в савроматському суспільстві які-небудь важливі релігійні функції належали чоловікам. Але це зовсім не означає, що так було насправді. А.М. Хазанов підкреслює, що наші відомості занадто неповні для подібного заключення, до того ж порівняльно-етнографічний матеріал не дозволяє цього зробити [12, с. 142 - 143].

Далі автор, на археологічному та етнологічному матеріалі, розглядає високе становище жінки у сарматському суспільстві. Дослідник посилається на роботи Б.М. Гракова та К.Ф. Смирнова, що містили докладний перелік жіночих сарматських поховань, виокремлених своїм багатством та особливою пишністю поховального ритуалу, що дозволило йому не звертатись до цього матеріалу окремо. Поховання знатних жінок, відмічає автор, нерідко виокремлювались своєю розкішшю та багатством і в суто патріархальних суспільствах. Набагато важливіші, на його думку, інші елементи, що характерні для подібних поховань у сарматів. По-перше, це людські жертвоприношення, що, безумовно, супроводжували деякі жіночі савроматські та прохоровські поховання, і при тому не лише жриць. Для патріархальних суспільств це явище нетипове, особливо якщо жертви чоловіки. Також у савроматський час, дітей ховали лише з жінками. Це знову ж таки відповідає матрилінійному принципу організації суспільства. По-друге, і це головне, в савроматську, а частково і в прохоровську добу, жіночі поховання значно частіше, ніж чоловічі, займають центральне місце в курганах, а кургани, що містять центральне жіноче поховання - в курганних групах, тобто вони групуються навколо жіночого пращура [12, с. 144 - 145]. Автор зазначає, що навряд чи можна казати про наявність культу жіночого пращура - відомості етнографії свідчать, що і в суто матрилінійних суспільствах він зустрічається тільки як вкрай рідкісне виключення. Імовіріше така топографія могильників була викликана

збереженням материнського лічіння рідства. Застосовуючи етнологічні відомості, А.М. Хазанов намагається відповісти на два питання щодо сарматської матрилінійності, а саме - її сутності та причини, що обумовили це настільки незвичне для кочовиків явище. Відомості етнографії свідчать, що в будь-якому пізньоматеринському суспільстві є патріархальні елементи і тому, справедливо кажучи, такі суспільства є перехідними. Однак, їх називають пізньоматеринськими через збереження матрилінійності. Савроматське суспільство, якщо воно було матрилінійним, могло бути тільки пізньоматеринським, через те, що воно вже вступило у добу розвинутого класоутворення. Тому у ньому, реальна влада повинна була належати чоловікам. В той же час, статус жінки в савроматському суспільстві вочевидь, був дуже високим, і вони брали участь в суспільному житті, що, в дещо перебільшеному вигляді, і донесла до нас антична традиція.

Автор підкреслює, що всі ті своєрідні риси сарматського суспільства, котрі дозволяють говорити про його матрилінійність, найяскравіше простежуються у савроматський час. На початку прохоровської доби (IV - III ст. до н.е.) вони ще досить чіткі, але ближче до завершення останньої, здебільшого, зникають. Явно завершується перехід до патріархально-родових відносин. Тому, як би не відрізнялось становище сарматських жінок від скіфських, і як би не вражало це грецьких спостерігачів, материнській рід, безумовно, існував у савроматів, проте знаходився вже не в розквіті, а у стані занепаду та поступового зникнення [12, с. 146 - 147].

Наприкінці, підводячи підсумки, А.М. Хазанов погоджується з тезою Б.М. Гракова, який пояснював збереженість материнського роду у савроматів їх ізольованістю у віддалених та важкодоступних степах. На думку автора, умови відносної ізольованості дійсно могли консервувати старі форми соціальної організації, не дивлячись на те, що поступово вони наповнювались новим змістом. І, можливо, не випадково матрилінійна організація у сарматів зникає саме тоді, коли вони вступають в тісні та перманентні зв'язки з патрилінійними народами.

У 1971 році вийшла стаття А.П. Смирнова "К вопросу о матриархате у сарматов", де автор враховуючи висновки своїх попередників, має все ж таки свої погляди на проблему, яка розглядається. А.П. Смирнов зазначає, що для класичного материнського роду войовничість жінок не є обов'язковою умовою, але чомусь всі дослідники звертають на це увагу. Дослідник зазначає, що материнській рід характеризується іншими рисами. А саме - керівною роллю жінки у господарському житті; рівністю членів роду; матрилокальністю шлюбу; лічінням рідства за матрилінійністю та

відповідне право спадку. Крім того, автор зазначає, що висока роль жінки у релігії зберігається досить довго. Дослідник пише, що якщо підходити з даних позицій до савроматського археологічного матеріалу та не враховувати античні легенди, то суспільство савроматів перед нами постає як суспільство патріархальне.

А.П. Смирнов вважав, що не можна за античними легендами відновлювати історичний процес, через те, що цей матеріал вкрай складний та суперечливий. На його базі лише можна відмітити важливу роль жінки у житті савроматського суспільства, що знаходить підтвердження в похованнях жриць та жінок-воїнів. Однак у нас немає відомостей, що дозволяють говорити про ці явища у зв'язку з пережитками материнського роду. Дослідник вважав, що це питання може бути вирішене лише при зіставленні з матеріалом попереднього часу - доби бронзи. На думку автора, якщо легенди про амазонок свідчать про пережитки матриархату, то у добу бронзи ці пережитки повинні були б проступати більш відчутно, оскільки роль жінки, у цей час, повинна була бути більш значною. Як переконливо довів К.Ф. Смирнов, савромати сформувались у середовищі зрубних та андронівських племен. Дослідник зазначає, що більшість вчених відносять зрубну культуру до стадії патріархального суспільства на базі археологічного матеріалу [8, с. 189 - 190]. А для андронівських племен відмічають підлегле становище жінки, типове для патріархату, що простежується у багатьох могильниках цієї культури [6, с. 21 - 22].

А.П. Смирнов підкреслює, що всі пам'ятки зрубної та андронівської культур свідчать про міцні патріархальні відносини. В археологічних матеріалах нема відомостей, що дозволяють говорити про велику роль жінки у господарському та суспільному житті. А отже немає приводу казати про наявність матрилокального шлюбу за цієї доби. У добу раннього заліза ми бачимо подальший прогрес в житті савроматського суспільства. Як було доведено К.Ф. Смирновим, у цей час складається стрій військової демократії. Савромати беруть участь у далеких походах. За таких умов, коли у кочів'ях залишались лише літні люди, неповнолітні та раби, значення жінки сильно зростало. Це було властиво не лише савроматам, а усім племенам що пережили стадію військової демократії.

Автор приходиться до висновків, що саме у цих умовах повинні були формуватися жіночі військові загони, що і знайшло відображення у відомостях античних авторів, у легендах про амазонок та в витворах вазового живопису. Всі ці відомості лягли в основу теорії матриархату у савроматів.

В 1988 році вийшла стаття Т.А. Скрипник під назвою "Амазонки в античній традиції". Авторку цікавило питання про дійсне існування амазонок

грецької традиції. На її думку, для повного вирішення останнього та вичерпного тлумачення історичного сенсу амазонської традиції в усіх її варіантах, необхідне вивчення не тільки античного матеріалу, але й середньо-вічного, не тільки літературного, але й всього різноманіття етнографічних та археологічних відомостей про життя народів Європи, Азії, Африки та Америки.

У статті Т.А. Скрипник здійснена спроба знайти реальну історичну основу виникнення та довгого існування в античному світі легенд про амазонок.

Аналізуючи античні джерела, авторка говорить, що ранні грецькі автори: Геродот (484 - 425 рр. до н.е.), Псевдо-Гіппократ (470 - 356 рр. до н.е.), Ефор (405 - 330 рр. до н.е.) та інші, розміщували амазонок на землях поблизу Танаїсу і Меотиди, де жили споріднені скіфам племена савроматів. На думку Т.А. Скрипник для такого розміщення амазонок у античних авторів були серйозні підстави, оскільки греки могли спостерігати у савроматських жінок войовничий спосіб життя та побут, що нагадував амазонський, який кидався у вічі на загальному тлі загалом патріархальної Східної Європи та Азії. Авторка підкреслює, що саме це і стало для античних авторів основним аргументом, щоб пов'язати савроматських жінок з амазонками [7, с. 30 - 31].

Перелічуючи усі відомі легенди про амазонок, авторка зазначає, що саме для савроматів, на території яких, греки без сумніву бували, ці відомості можуть носити найдостовірніший характер. Хоча і савроматським жінкам приписувалися звичаї, типові для легендарних амазонок [7, с. 33 - 37].

Підводячи підсумки Т.А. Скрипник вважає, що аналіз та інтерпретація свідоств античної традиції про савроматських жінок переконує нас у тому, що багато хто з них, по-перше, були войовничими, по-друге, брали активну участь у суспільному житті, займали поважне становище в родині, роді, племені, по-третє, відправляли якісь звичаєві жертвоприношення, по-четверте, іноді брали важелі правління у свої руки та очолювали цілі племена. І всьому цьому переліченому є численні свідоства та підтвердження. Саме тому антична традиція говорить про савроматських (сарматських) жінок, як про нащадків легендарних амазонок.

На думку авторки, поширення міфу про амазонок саме на савроматів трапилось, без сумніву, через присутність в їх суспільному ладі таких рис, котрі дозволили грецьким авторам назвати савроматів "керовані жінками", а деяким сучасним дослідникам - визнати савроматську гінекократію та заговорити про пережитки материнського роду в суспільному ладі цих племен.

У 1998 році вийшла стаття С.О. Плетньової "Амазонки" как социально-политическое явление". Здійснюючи аналіз античних джерел, авторка приходить до цікавих висновків, що поява амазонства у античну добу - результат війн та далеких походів, в котрих гинуло усе дієве чоловіче населення.

І в цій важкій ситуації, залишені на самоті жінки, на протязі певного часу, ставали на захист своєї землі, дітей та майна. А незвичне вільне становище жінки у таких суспільствах, надзвичайно вражало сучасників та мандрівників, які доносили цю традицію ще й у перебільшеному вигляді.

С.О. Плетньова вважає, що саме війни, які часто закінчувались майже поголівним винищенням чоловіків, ставили жінок перед необхідністю брати на себе суспільні та військові обов'язки, немов би відроджуючи цим давні звичаї матріархату. До таких звичаїв авторка відносить: матрілінійне лічіння рідства; звичай левірату; весільні звичаї військового єдиноборства нареченої та нареченого; навчання дівчат нарівні з хлопцями військовому мистецтву з наступною участю дівчат у війнах; виконання жінками функцій жриць, хоча б у межах своєї родини. З відновленням усіх цих звичаїв, суспільство на якийсь час ставало матріархальним. Сусіди такого народу, керованого воєнізованими жінками, починали вигадувати легенди про нього, а хроністи, що знали більш ранні записи про аналогічні випадки, узагальнювали всі нові та старі свідчення у фантастичні розповіді [4, с. 533 - 534].

Авторка вважає, що саме кочовий спосіб життя, змушував номадів до постійних війн і сутичок навіть у мирний час. На завоювання йшли найбільш молоді та сильні чоловіки, і дуже часто вони не повертались додому. Здійснення, майже щорічно, таких дій, відтягувало чоловіків від господарства та охорони власних кочів'їв. Так виникали у степах ситуації, що сприяли висуванню жінок на роль вождів та голів родин [4, с. 535 - 536].

У виданні "Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья", що вийшло у 1999 році, була надрукована стаття В.Ю. Мурзіна та О.Є. Фіалко під назвою "Девичьи дружины у савроматов и скифов". Автори пишуть, що сюжет Геродота про амазонок можна віднести до одного з найпопулярніших, тим не менш неодноразове звернення до нього багатьох авторів, на думку дослідників, аж ніяк не вичерпало теми.

Автори зазначають, що деякий час у спеціальній літературі не викликала сумнівів теза про особливе становище жінки у савроматському суспільстві, на відміну від скіфського. Між тим, аналіз археологічного матеріалу свідчить про те, що відносна кількість жіночих поховань зі зброєю у скіфів, савроматів та більш східних саків практично однакова. В.Ю. Мурзін та О.Є. Фіалко вважають, що це явище цілком природне, оскільки, в середовищі кочовиків, де вільне чоловіче населення брало участь в далеких грабіжницьких походах, піклування про безпеку свого помешкання та родини, у значній мірі, перекладалося на жіночі плечі. Таким чином, це явище імовірно пов'язане зі специфічними умовами

життя, ніж з елементами материнського роду. При цьому автори підкреслюють, що у савроматів військова функція, передусім, була привілеєм та обов'язком незаміжніх дівчат [3, с. 181 - 182]. Дослідники доводять, що цей сюжет, неодноразово повторений у творах давньогрецьких авторів, знаходить своє підтвердження у археологічному матеріалі.

В.Ю. Мурзін та О.Є. Фіалко зазначають, що пам'ять про озброєні загони дівчат зберігалась на протязі тисячоліть та знайшла своє відображення у фольклорі багатьох народів, мова йде про особливі дівочі гарнізони, котрі виконували функцію своєрідних форпостів на віддалених кордонах племені.

Автори приходять до думки, що найчастіше, відособлений табір "амазонок", слід розглядати як свідчення існування у савроматів подібних дівочих загонів, розташованих поблизу Танаїсу, на межі скіфських та сарматських територій. Дослідники вважають, що саме кочовий спосіб життя викликав необхідність перекладення на жінку деяких чоловічих функцій. Однак, у цьому випадку від жінки вимагалось не просто відчайдушна рішучість та хоробрість, але й досвід тактичних прийомів, навички та витривалість, злагожденість дій. Подібні якості не вироблялися миттєво, а набувалися довгим навчанням та тренуванням.

До зовсім свіжих праць належить стаття Н.Ф. Шевченко, що вийшла у 2006 році у журналі "Вестник древней истории" під назвою "Сарматские жрицы", или еще раз к вопросу о материнском роде у сарматов". Основна ціль статті - це опис та систематизація археологічного матеріалу, зокрема металевих жезлів та триніг, що були знайдені у сарматських похованнях Прикубання. Автор, спираючись на етнографічні паралелі, визнає ці предмети як культові.

У процесі дослідження Н.Ф. Шевченко наводить досить змістовний перелік знайдених культових святилищ, що належали сарматам. Автор підкреслює, що наявність самих святилищ припускає існування служителів культу. Однак, простежити соціальний статус похованого дуже важко, оскільки критерії, котрі використовуються для відокремлення жрецьких комплексів, розмиті та часто мають подвійне тлумачення. Дослідник підкреслює, що у кожному регіоні набір магічних предметів має свою специфіку. Одна з основних проблем полягає у тому, що речі релігійно-магічного характеру важко розділити на атрибути суспільного чи домашнього культів, тим більш, що це могли бути одні й ті самі речі. На цьому тлі, жезли у вигляді світового дерева належать до рідкісних предметів, котрі можна, безсумнівно, віднести до атрибутів суспільного культу. Автор зазначає, що визнаючи існування "служителів культу" у середовищі сарматських пле-

мен, ми до цього часу залишаємо відкритим питання, поставлене К.Ф. Смирновим, стосовно того, яке місце вони займали у суспільстві, як були організовані, та чи була ця "професія" жіночою? Дослідник повністю спирається на висновки зроблені А.М. Хазановим який, на його думку, підвів підсумки дискусії розпочатої Б.М. Граковим [11, с. 143 - 146].

Автор залишає для себе відкритим питання, про соціальний лад служителів культу у сарматів. Дослідник відмічає, що група комплексів з металевими жезлами має виразний аристократичний характер. Кількість начиння, іноді буває настільки великою, що жрецький атрибут губиться на його тлі. Судячи за набором речей, це імовірноше, поховання вождів, наділених сакральною владою, а не професійних жреців. Крім того, на думку автора, в письмових джерелах нема ніяких відомостей, що дозволяли б припускати існування виокремлених інститутів цієї влади. На тлі детальних описів скіфського жрецтва така біла пляма навряд чи випадкова. Скоріш за все, у сарматів релігійні обряди не були жорстко регламентовані. На родовому рівні вони відправлялись головами родини, а ритуали загальних культів, у якості шаманів, справляли представники племінної знаті. Дослідник підкреслює, що сакралізація влади типова для індоіранських племен, але у сарматів до цього укладу були ідеально адаптовані традиції материнського роду. Відповідно до цієї традиції, представниці племінної знаті отримували духовну владу за правом народження як додаток до свого високого соціального статусу.

Але в похованнях з жезлами, котрі аналізує Н.Ф. Шевченко, були поховані не тільки жінки, а й чоловіки. Поява серії заможних чоловічих поховань з жезлами, на думку автора, могла бути викликана змінами у житті суспільства - відбувається поєднання духовної та світської влади, побудоване за новим принципом: чоловік-воїн-вождь-шаман. Ці зміни фіксуються на території Прикубань з початку 1 ст. до н.е.

Спираючись на кавказькі матеріали, автор приходять до висновків, що у сарматів на протязі усієї історії був відсутній кастовий прошарок професійних жреців. Суспільні культу у якості останніх виконували представники правлячих родів. Спочатку це були лише жінки, а з 1 ст. до н.е. - чоловіки. Однак з відходом від традицій материнського роду, роль жінки в духовній сфері не була втрачена та зберігалась на високому рівні, як мінімум, до III ст. н.е.

Таким чином, на теперішній час, накопичено вже достатньо праць, де дослідники розглядають роль жінки у сарматському суспільстві. Ще М.І. Ростовцев, на початку минулого століття, звернув увагу на це питання. Багато чого нового додав до цієї теми і С.П. Толстов. Але справжню диску-

сію, щодо матріархату було розпочато Б.М. Граковим. Багато дослідників солідарні з його поглядами (С.П. Толстов, К.Ф. Смирнов), однак у інших вони викликали заперечення (В.П. Шилов, І.П. Берхін-Засецька та Л.Я. Маловіцька, А.П. Смирнов). А.М. Хазанов зайняв більш обережнішу позицію. Погоджуючись з версією про матрілінійність савроматського суспільства, він визначив його як пізньоматеринське, котре, не являючись етапом при переході до патріархального укладу, існувало паралельно з ним. При цьому вирішальна роль в суспільстві належала чоловікам. З ним погоджується і Н.Ф. Шевченко.

Резюмуючи, можна дійти висновку, що серед дослідників у питанні, що нас цікавить, так і не було досягнуто консенсусу. Відповідно, як нам видається, ця проблематика залишається досить актуальною і до сьогодення.

Shevchenko E.B.

WOMAN IN THE SARMATIAN SOCIETY – HISTORIOGRAPHY

The problem of Sarmatian "matriarchy" is still subject to debate largely because the views of modern archaeologies are not sufficiently taken into account. It is now generally admitted that the patriarchal and late matrilineal clans are parallel forms marking the break-up of primitive-communal relations. The written sources and the archaeological evidence unanimously attest (1) the participation of Sauromatian women in warfare; (2) the performance by them of priestly functions; (3) their active participation in public life. The relative isolation in which Sarmatian society existed in the earliest stages of its evolution would tend to conserve the matrilineal kinship principle.

Keywords: Savromat, Sarmatians, mairiarhat, "Amazons," Sarmatian women militancy.

Шевченко Е.Б.

ЖЕНЩИНА В САРМАТСКОМ ОБЩЕСТВЕ – ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА

Значительное количество письменных источников свидетельствует о необычном положении женщин в сарматском обществе. В процессе накопления археологического материала появлялись новые факты и гипотезы, что касается этого вопроса, уже у современных исследователей. Взгляды авторитетных исследователей по данной проблеме много в чем отличались, но в некоторых аспектах и совпадали. Именно анализ, во времени, этих разведок является основной целью нашего исследования.

Ключевые слова: савроматы и сарматы, матриархат, "амазонки", сарматские женщины, воинственность.

Джерела та література

1. Берхин-Засецкая И.П., Маловицкая Л.Я. Богатое савроматское погребение в Астраханской области // СА. - 1965. - № 3. - С. 143 - 145.
2. Граков Б.Н. ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ : Пережитки матриархата у сарматов // ВДИ. - 1947. - № 3. - С. 101 - 121.
3. Мурзин В.Ю., Фиалко Е.Е. Девичьи дружины у савроматов и скифов // Проблемы скифо-сарматской археологии. - Запорожье, 1999. - С. 181 - 182.
4. Плетнева С.А. "Амазонки как социально-политическое явление // Культура славян и Русь. - М., 1998. - С. 529 - 537.
5. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. - М., 2008. - 160 с.
6. Сальников К.В. Очерки древней истории Южного Урала. - М., 1967. - 408 с.
7. Скрипник Т.А. Амазонки в античной традиции // Известия Ростовского областного музея краеведения. - Ростов-на-Дону, 1988. - Вып. 5. - С. 29 - 39.
8. Смирнов А.П. К вопросу о матриархате у сарматов // МИА. - 1971. - № 177. - С. 188 - 196.
9. Смирнов К.Ф. Савроматы: ранняя история и культура сарматов. - М., 1964.
10. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - 435 с.
11. Шевченко Н.Ф. "Сарматские жрицы", или еще раз к вопросу о материнском роде у сарматов // ВДИ. - 2006. - № 1. - С. 141 - 154.
12. Хазанов А.М. Материнский род у сарматов // ВДИ. - 1970. - № 2. - С. 138 - 148.
13. Шилов В.П. Калиновский курганный могильник // МИА. - 1959. - № 60.